

Corri Munnik plakte een Jodenster van een vriendinnetje in haar dagboek en legt uit wat het is, waarna ze verder vertelt over haar vakantie.

NIOD dagboeken, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr: 1530 Corri Munnik, scan 47, juni 1945.

Emma Zipp, s1103839
Bachelorwerkstuk Geschiedenis
Woorden: 9997
Begeleider: prof. dr. Marit E. Monteiro
Datum: 15 juni 2025
Faculteit der Letteren

‘NIET LEZEN!’

Oorlogsbeleving en agency in dagboeken van Nederlandse kinderen tussen 12 en 17 jaar tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Inhoud

INLEIDING.....	2
Status Quaestionis.....	3
Bronmateriaal.....	7
Methode	8
DAGBOEKEN EN LEEFTIJD	9
Literaire aspecten en leeftijd.....	10
Bronkritiek.....	13
OORLOGSBELEVING	14
Bewustzijn en kennis van de oorlog	14
Honger en voedsel.....	16
Leeftijd en regelingen	17
AGENCY.....	20
In de klas.....	20
Verantwoordelijkheid en protest	22
Agency en Jodenvervolging.....	23
CONCLUSIE.....	25
Bibliografie.....	28
Primaire bronnen:	28
Literatuur:	28
Bijlagen:	30
Tabel 1: Overzichtstabel dagboekselectie.....	30
Tabel 2: Overzichtstabel aspecten dagboeken	30

INLEIDING

“Ik betrap me er zelfs weleens op dat ik verlang dat hier ook iets gebeurt waar ik m’n kracht op beproeven kan, maar ik onderdruk dit steeds: dat wordt teveel van het goede. Merkwaardig dat de angst, de lafheid voor akelige dingen die ik altijd heb gehad, me nu zo volkomen vreemd is. Ik voel me sterker, verantwoordelijker dan ooit – voor koningin en vaderland waakt ieder meisje mee.”¹

Een aangrijpende passage geschreven door de zestienjarige Meta Groenewegen uit Hilversum. Ze schreef dit op 12 mei 1940 in haar dagboek dat ze regelmatig bijhield in een schrift. Zonder rekening te houden met marges of regelafstanden schreef ze zo dicht mogelijk op elkaar over de Duitse inval in Nederland. Ze schreef in het gedeelte voor dit citaat over het gevecht van Nederlandse jongemannen op dat moment meer in het oosten van het land. Zelf voelde zij zich ook strijdbaar, en als het mocht, zou ze alles inzetten in de strijd tegen de Duitsers op dat moment. Ze was woedend. Naarmate de oorlog vorderde was ze erg begaan met de Nederlandse Joodse gemeenschap en uitte zij zich sterk tegen de steeds verder gaande uitsluiting van Joodse mensen in de maatschappij.²

Dagboeken van jongeren zoals Meta zijn er meer. De bekendste is natuurlijk het dagboek van Anne Frank. Het is waarschijnlijk een van de meest invloedrijke boeken uit en over de Tweede Wereldoorlog. Het dagboek van Anne Frank heeft ons inzicht gegeven in de ervaringen van een jong Joods meisje in een onderduiksituatie tijdens de oorlog. Vaak worden kinderen in oorlogssituaties benaderd als één homogene groep. Sterker nog, ze horen ook bij de groep ‘vrouwen en kinderen’, die vooral in de context van gewapende conflicten wordt benaderd vanuit een kader met kenmerken als ‘hulpeloos’, ‘onschuldig’ en ‘onwetend’. Daarnaast worden kinderen gebruikt als symbool voor vrede en de wreedheid van de vijandige partij.³ Het dagboek van Anne Frank, en de dagboeken van andere kinderen kunnen echter laten zien dat zij meer

¹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD Amsterdam), 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 1332 Groenewegen, Meta (12 mei 1940).

² NIOD, collectie 244, inv.nr. 1332 Groenewegen, Meta (1940-1945).

³ Alexis Artaud de la Ferrière, ‘The voice of the innocent. Propaganda and childhood testimonies of war’, *History of Education* 43:1 (2014) 105-123, aldaar 106-107; Nadine Puechguirbal, ‘Women and children: deconstructing a paradigm’, *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations* 5:1 (2005) 5-16.

zijn dan dat. In deze scriptie zal ik laten zien dat de analyse van dagboeken van kinderen inzicht biedt in de beleving en *agency* van kinderen in oorlogssituaties.

In deze scriptie onderzoek ik op basis van een corpus van vijftien dagboeken hoe minderjarigen schreven over keuzes en handelingsruimte van henzelf en leeftijdsgenoten in oorlogstijd. De onderzoeksvraag luidt: *op welke manier speelde leeftijd een rol in de oorlogsbeleving en agency in dagboeken van Nederlandse kinderen tussen de twaalf en zeventien jaar oud tijdens de Tweede Wereldoorlog?*

Status Quaestionis

Met deze onderzoeksvraag sluit ik aan bij drie grotere thema's binnen de historiografie. Als eerste kijk ik naar het debat rondom het kritisch lezen van dagboeken en egodocumenten. Als tweede bestudeer ik debatten in *children's history* (verder vertaald als kindergeschiedenis), zoals discussie rondom bronnen en *agency*. De kernkwestie is hier voornamelijk de geschiktheid van theoretische concepten die zijn ontwikkeld ten aanzien van volwassen mannen, zoals *agency*, voor het verklaren van handelingsmogelijkheden en beperkingen in *agency* voor kinderen. Als laatste maak ik de verbinding rond *agency* van kinderen in oorlogstijd met de discussie die ontstond in de Nederlandse Holocaustgeschiedenis rond *bystanders*.

Historici hebben traditioneel gewezen op de subjectiviteit van egodocumenten, maar hedendaagse methodologische benaderingen gaan verder door te onderzoeken vanuit welk (subjectief) perspectief de historicus deze bron kan interpreteren. In plaats van de nadruk te leggen op de onbruikbaarheid van egodocumenten door hun subjectiviteit, wordt erkend dat iedere bron subjectief is. Het belangrijkste is om expliciet te maken welk perspectief en context ten grondslag ligt aan de bron, zodat de subjectiviteit goed geïnterpreteerd kan worden.⁴ Historica Christa Hämmerle illustreert in het hoofdstuk 'Diaries' uit het handboek *Reading Primary Sources* de complexe relatie tussen bronsubjectiviteit en de interpretatiekaders die historici hanteren. Dagboeken vormen een gelaagde bron die openstaan voor interpretatie en herinterpretatie. Ze zijn privé, maar nooit enkel privé en geven een beeld van de schrijver dat toch ook sociaal geconstrueerd is.⁵

Ook de literatuurwetenschap biedt benaderingen voor egodocumenten die bruikbaar zijn voor historisch onderzoek. Het proefschrift van literatuurwetenschapper Bettine Siertsma biedt

⁴ Arianne Baggerman & Rudolf Dekker, "De gevaarlijkste van alle bronnen". Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', 1:4 *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* (2004) 3-22, aldaar 11-12.

⁵ Christa Hämmerle, 'Diaries', in: Miriam Dobson & Benjamin Ziemann (reds.) *Reading primary sources. The interpretation of texts from nineteenth and twentieth century history* (New York 2009) 141-158.

een bruikbaar kader voor het onderzoeken van egodocumenten uit de Holocaust en de Tweede Wereldoorlog. Ook biedt historicus Jochen Hellbeck een beknopte samenvatting van de raakvlakken tussen literatuurwetenschap en geschiedschrijving bij de analyse van dagboeken. Enkele technieken uit deze onderzoeken over de overlap tussen literatuurwetenschap en geschiedwetenschap, zoals het zoeken naar motieven en het gebruik van literaire technieken van de dagboekschrijvers kunnen behulpzaam zijn bij het kritisch interpreteren van egodocumenten.⁶ In deze scriptie zal ik me beperken tot een kernachtige literaire analyse van de dagboeken door de belangrijkste thema's, vertelwijzen en de vorm van de dagboeken uit te lichten.

Historici Arianne Baggerman en Rudolf Dekker hebben in *De wondere wereld van Otto van Eck* laten zien hoe een kinderdagboek zorgvuldig kan worden geïnterpreteerd en gecontextualiseerd. Hun werk laat zien dat dagboeken niet alleen persoonlijke getuigenissen zijn, maar ook breder inzicht bieden in historische contexten en gebeurtenissen. Het boek is gebaseerd op het dagboek van de tienjarige jongen Otto van Eck en biedt een voorbeeld van hoe kinderdagboeken kunnen bijdragen aan geschiedschrijving.⁷

Het subveld kindergeschiedenis komt oorspronkelijk voort uit de historiografische beweging en methodologie van *history from below*, een stroming die juist de stemmen en ervaringen van gemarginaliseerde groepen in het verleden centraal stelt. Binnen deze stroming en subvelden zoals gendergeschiedenis of geschiedschrijving rond sociale klassen en ras is het begrip van *agency* gebruikt om de rol van die groepen binnen de geschiedenis naar voren te brengen. Dit brengt echter moeilijkheden met zich mee, omdat het een begrip dat geënt is op de handelingsmogelijkheden en keuzes van volwassen witte mannen en daarmee lastiger toe te passen is op gemarginaliseerde groepen.⁸ *Agency* kan gedefinieerd worden als de 'breedte van handelingsmogelijkheden' die een individu heeft om zijn of haar keuzes te bepalen. We zullen hier verder werken met het Engelse begrip om zo beter aan te sluiten bij het historiografisch debat.

Binnen de kindergeschiedenis wordt het begrip *agency* ook ter discussie gesteld. Mona Gleason vat de moeilijkheid voor deze groep als volgt samen: "*a reliance on the concept reifies the dominance of the individual(ized) adult liberal subject who is assumed to have the choice—*

⁶ Bettine Siertsma, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (Amsterdam 2007); Jochen Hellbeck, 'The diary between literature and history. A historian's critical response', *The Russian Review* 63:4 (2004) 621-629.

⁷ Arianne Baggerman & Rudolf Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck. Een cultuurgeschiedenis van de Bataafse Revolutie* (Amsterdam 2005).

⁸ Mona Gleason, 'Avoiding the agency trap: caveats for historians of children, youth, and education', *History of Education* 45:4 (2016) 446-459, aldaar 448-449.

the power—to exercise autonomous social action. In the case of children and youth, the ability to exercise agency as a marker of a fully realized human is also adult-centric and potentially dehumanizing to the young, making it a further compromised concept for historians of children and youth.”⁹

Ook historica Sarah Maza’s artikel ‘The Kids Aren’t All Right: Historians and the Problem of Childhood’ biedt een kritische reflectie op de toepasbaarheid van het concept *agency* binnen de kindergeschiedenis.¹⁰ Zij stelt dat kinderen inherent beperkt zijn in hun *agency* vanwege hun afhankelijkheid van ouders en bredere maatschappelijke structuren. Hierdoor zouden kinderen nooit een betekenisvolle bijdrage kunnen leveren aan geschiedenis; “*children obviously don’t make history*”, stelt zij.¹¹ Volgens haar zouden historici binnen de kindergeschiedenis vooral moeten focussen op het schrijven van geschiedenis ‘via kinderen’ in plaats van geschiedenis ‘van kinderen’. ‘Via’ het perspectief van kinderen kunnen we leren over de geschiedenis, maar een geschiedenis ‘van’ kinderen zal volgens haar maar weinig impact hebben op de bredere geschiedschrijving door hun beperkte *agency*.¹²

Haar standpunt heeft geleid tot een intensieve wetenschappelijke discussie, waarbij historici zoals Steven Mintz, Nara Milanich, Robin Chapdelaine, Ishta Pande en Bengt Sandin uiteenlopende perspectieven hebben geboden. Mintz en Pande benadrukken beide dat kindertijd ook vooral gezien moet worden binnen de historische context, waaruit zou blijken dat *agency* voor kinderen er niet altijd en overal hetzelfde uit heeft gezien.¹³ Chapdelaine ziet vooral ruimte voor de stemmen van kinderen binnen de historiografie voor een vollediger beeld; als je de stemmen van kinderen mist, mis je een groot deel van de geschiedenis, stelt zij.¹⁴ Milanich en Sandin stellen beide dat zowel geschiedenis ‘van kinderen’ als geschiedenis ‘via kinderen’ elkaar nodig hebben en elkaar versterken. Daarbij zien zij *agency* als een dynamisch begrip dat als een spectrum beschouwd kan worden. Volgens hen is het niet zo dat een individu wel of geen *agency* heeft, maar dat iemand een verschillende hoeveelheid *agency* kan hebben, afhankelijk van hun positie in de samenleving. Hoewel het begrip geënt is op volwassenen, zijn

⁹ Mona Gleason, “‘Children obviously don’t make history’”. Historical significance and children’s modalities of power’, *The Journal of the History of Childhood and Youth* 16:3 (2023) 343-360, aldaar 343-344.

¹⁰ Sarah Maza, ‘The kids aren’t all right. Historians and the problem of childhood’, *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1261-1285.

¹¹ Maza, ‘The kids aren’t all right’, 1268.

¹² Ibidem, 1281-1285.

¹³ Steven Mintz, ‘Children’s History Matters’, *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1286-1292; Ishta Pande, ‘Is the history of childhood ready for the world? A response to “The kids aren’t all right”’, *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1300-1305.

¹⁴ Robin Chapdelaine, ‘Little voices. The importance of limitations in children’s histories’, *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1296-1299.

er aspecten van het begrip *agency* toch toepasbaar op kinderen wanneer ze direct of indirect invloed uitoefenen op hun omgeving.¹⁵

Mona Gleason noemt een ander concept waarmee de invloed van kinderen op hun eigen leven gevolgd kan worden, namelijk *negotiated malleability* als een *modality of power*. Zij legt dit idee als volgt uit: “*Parents wanted their children’s futures to be secure and counted on their malleability to overcome often considerable hardships. For their part, young people showed a willingness to adapt to life’s challenges (...) However, they also valued their autonomy, sharing their own concerns and dreams about the future, and occasionally making clear the limits of their malleability. Through this negotiated malleability, young people shaped their own process of growing up.*”¹⁶ *Negotiated malleability* is een mogelijk interessant alternatief concept, of een concept dat parallel ingezet kan worden aan *agency*, meer toegespitst op kinderen. In deze scriptie verken ik hoe de concepten samen toegepast kunnen worden om te onderzoeken op welke manieren kinderen hun eigen keuzes konden maken binnen de dagboeken.

Ik zal de problemen van *agency* voor kinderen niet ontkennen, maar ik zal *agency* voor kinderen hier nuanceren door te kijken naar de betekenis van leeftijd voor *agency*. Op zeer jonge leeftijd is het niet te ontkennen dat de *agency* zoals het traditioneel gedefinieerd wordt enigszins beperkt is door de afhankelijkheid van anderen. Dit hoeft echter niet alleen iets van zeer jonge kinderen te zijn, zo zijn bijvoorbeeld ook erg oude mensen steeds afhankelijker van anderen naarmate zij steeds verder fysiek en mentaal achteruitgaan. Het definiëren van ‘kind’ is een lastige taak, en een definitie hiervan varieert tussen culturen, tijdsperiode en zelfs tussen kinderen zelf. Hierdoor is in deze scriptie gekozen voor een leeftijdsgroep, twaalf tot zeventien jaar. Voor de jongeren binnen deze scriptie is oorlog een bijzondere context die mede betekenis geeft aan leeftijd en hun kindertijd. Verschillende kinderen worden op andere momenten ‘volwassen’. Daarbij is het een ingewikkelde taak om ‘volwassenheid’ te definiëren. Door volwassenheid bijvoorbeeld te definiëren als een ‘volgroeid’ of ‘volkomen’ persoon, wordt veel ontnomen van kinderen. Daarnaast houdt het geen rekening met veranderingen op basis van leeftijd tijdens een leven. We zullen hier echter wel het woord ‘kinderen’ of ‘jongeren’ gebruiken voor de dagboekschrijvers, omdat zij minderjarig waren op het moment dat ze de dagboeken schreven.

¹⁵ Nara Milanich, ‘Comment on Sarah Maza’s “The kids aren’t all right”’, *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1293-1295; Bengt Sandin, ‘History of children and childhood. Being and becoming, dependent and independent’, *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1306-1316.

¹⁶ Gleason, ‘Children obviously don’t make history’, 352.

Deze scriptie onderzoekt via de beschikbare kinderdagboeken uit een oorlogssituatie juist wél de ervaringen rechtstreeks vanuit kinderen binnen de leeftijdsgroep tussen twaalf en zeventien jaar, waar dat voor veel andere onderzoeken door de bronnen onmogelijk wordt gemaakt. Voor welke keuzes kwamen zij te staan en welke ruimte om wel of niet te handelen zagen zij voor zichzelf, en hoe verbonden zij dit al dan niet aan hun leeftijd? Door de ervaringen van kinderen in hun historische context te plaatsen, kunnen we een genuanceerd beeld krijgen van hoe zij hun eigen handelingsvermogen hebben ervaren en gearticuleerd in hun dagboeken.

Agency is niet alleen een belangrijk thema binnen kindergeschiedenis, maar het is ook een onderdeel van de discussie binnen bredere geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog als het gaat om de rol van Nederlandse burgers. Onder een onderdrukkend regime wordt zelfs voor volwassenen de *agency* en vrijheid van volwassenen ook steeds verder ingeperkt, door middel van streng toezicht door autoriteiten en maatregelen zoals een avondklok, afgezette gebieden en voedselbonnen. Deze discussie werd nogmaals ontketend in het debat dat volgde op het werk van Bart van der Boom ‘*Wij weten niets van hun lot*’, over de Nederlandse burger als *bystander* in Holocaust geschiedenis. Hierin bestudeerde hij de dagboeken van volwassen Nederlanders.¹⁷ De centrale vragen hierin zijn onder anderen: hoeveel wisten Nederlandse burgers van de Jodenvervolging, en wat hadden zij hier aan handelingsmogelijkheden en vrijheden in?¹⁸ Kinderen kwamen tot nu toe eigenlijk niet voor in deze discussie. Toch, als we hier over *agency* van kinderen binnen de Tweede Wereldoorlog hebben, is het relevant om terug te komen op deze discussie op basis van hun dagboeken.

Bronmateriaal

De dagboeken die het bronmateriaal vormen voor deze scriptie, zijn onderdeel van de collectie dagboeken en egodocumenten van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. De dagboeken worden meestal door familie of eventueel lokale onderzoekers en soms zelfs door de auteurs zelf opgestuurd naar het NIOD om ze daar te bewaren en beschikbaar te maken. Het gaat om de inventarissen 244 voor Europese dagboeken, 401 voor Nederlands-Indische dagboeken en 247 voor brieven binnen het NIOD-archief in Amsterdam.

Ik heb vijftien dagboeken met een totale omvang van 2000 pagina’s geselecteerd van Nederlandse kinderen die tijdens het schrijven van hun dagboeken tussen de twaalf en zeventien jaar oud waren uit de inventaris 244.¹⁹ Ik heb de hele inventaris met beschrijvingen beide kanten

¹⁷ Bart van der Boom, ‘*Wij weten niets van hun lot*’. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

¹⁸ Christina Morina & Krijn Thijs, ‘Introduction’ in: idem (reds.) *Probing the limits of categorization. The bystander in Holocaust history* (Oxford 2018), 1-12, aldaar 3-5.

¹⁹ Voor een overzicht van de dagboekselectie; zie Tabel 1 in de bijlage.

op doorgebladerd om te voorkomen dat ik dagboeken zou missen. De beschrijvingen zijn immers niet volledig, waardoor het soms onduidelijk is of de auteur binnen de door mij gehanteerde leeftijdsgroep past. De selectie is vervolgens gemaakt met als doel een uiteenlopend resultaat te verkrijgen verdeeld over de leeftijden, periode van schrijven en lengte van die periode, vorm van het dagboek, gender, sociale en politieke achtergrond van de auteur, de lengte van de dagboeken en woonplaats van de auteur. Daarbij heb ik alleen dagboeken geselecteerd waar geen latere aanpassingen aan zijn gedaan. Hierdoor vielen een groot aantal dagboeken af, en alle dagboeken die geschreven waren door kinderen met een Joodse achtergrond. Toch heb ik hiervoor gekozen, omdat het in deze scriptie nadrukkelijk gaat over de beleving van leeftijd en *agency* en niet over de herinneringen die op een latere leeftijd anders kunnen zijn. Enige aanpassingen door de auteur of anderen, zouden mij als onderzoeker een extra stap verwijderden van wat de auteurs op jonge leeftijd hebben meegemaakt en beschrijven.

Onder de dagboeken behoort ook een dagboek door een anonieme auteur; haar naam is niet bekend bij het NIOD. We weten wel dat zij toch in de selectie past, doordat zij schrijft over haar activiteiten bij de Jeugdstormsters waar de meisjes tussen de veertien en zeventien jaar oud mochten zijn.²⁰ Voor enkele van de dagboeken start de schrijver op elfjarige leeftijd, maar schrijft gedurende de jaren verder zodat het grootste deel van het dagboek geschreven is wanneer de auteur binnen de leeftijdsgroep valt. Ongeveer de helft van de dagboeken zijn digitaal beschikbaar in de inventaris van het NIOD-archief. De rest is toegankelijk in de studiezaal van het NIOD.²¹

De dagboeken zijn geschreven door vijftien verschillende kinderen over de gehele periode van de Tweede Wereldoorlog. Helaas was het iets lastiger om dagboeken van meisjes te vinden, waardoor de selectie naar gender enigszins scheef is, namelijk dagboeken van zes meisjes en negen jongens.

Methode

Bij het lezen van de dagboeken heb ik een schema bijgehouden van de verschillende karakteristieken van elk dagboek om de verdeling te begrijpen onder gender, leeftijd, woonplaats, schrijfperiode, lengte van het dagboek, vorm van het dagboek, schrijfstijl en mogelijke andere kenmerken. Daarbij zal ik met specifieke aandacht lezen voor de invloed van leeftijd op de oorlogsbeleving en de manier waarop de auteurs hun eigen ideeën over *agency* articuleren. Daarnaast zal ik bestuderen hoe *negotiated malleability* kan bijdragen aan een

²⁰ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 1010, Anoniem (Jeugdstormster) (1941-1942).

²¹ Welke dagboeken digitaal beschikbaar zijn, staat aangegeven in Tabel 2 in de bijlage.

analyse van deze dagboeken. *Agency* en *negotiated malleability* zijn benaderingen om te kunnen duiden in hoeverre kinderen invloed hadden op hun eigen keuzes en handelingen. Ik ben hierin niet alleen benieuwd naar hun eigen ideeën, maar ook naar activiteiten die invloed hadden en hun *agency* en/of *negotiated malleability* aantonen.

Door de dagboeken te bestuderen en analyseren voor de invloed van leeftijd op oorlogservaringen en *agency* draag ik bij aan het debat rondom *agency* binnen de kindergeschiedenis. Dit kan doordat deze dagboeken een relatief zeldzame ingang vormen in de leefwereld van kinderen. Kinderen hebben weinig eigen bronnen achtergelaten waaruit eventuele *agency* direct zou kunnen blijken, maar door de inzet van het NIOD bij het samenstellen van de collectie dagboeken, kan dit voor meerdere kinderen binnen één project bekeken worden. De kinderen waren zich zeer bewust van de oorlog, waardoor ze keuzes konden maken in hoe zij met die situaties omgingen en zo invloed hadden op de wereld om hen heen.

Als eerst zal ik kijken naar de invloed van leeftijd op de dagboeken zelf. Hier zal ik even stilstaan bij de bronkritische en literaire aspecten. In het tweede hoofdstuk zal ik verder ingaan op de beleving van oorlog voor deze leeftijdsgroep. Als laatste zal ik aan de hand van de belangrijkste thema's in de dagboeken de *agency* van kinderen in deze oorlogssituatie bestuderen.

Daarnaast toon ik aan dat kinderen een gevarieerdere groep vormen dat doorgaans gerepresenteerd in de context van een gewapend conflict. Daarbij nuanceer ik het beeld van 'hulpeloosheid' en 'onwetendheid' rond kinderen door te laten zien op welke manieren kinderen hun *agency* begrijpen en inzetten en op welke manier zij de oorlog beleefd hebben. Kinderen wisten meer over de oorlog en de verschillende problematieken waar zij en hun families zich in bevonden (denk aan bombardementen, hongervinter etc.) dan we tot nu toe hebben aangenomen.

DAGBOEKEN EN LEEFTIJD

Dagboeken blijven een ingewikkelde bron voor historisch onderzoek. Wat mensen om welke redenen in dagboeken schrijven kan lastig zijn om te ontcijferen. Het zijn complexe bronnen door subjectiviteit, verborgen en persoonlijke motieven, inconsistentie in de vorm (denk aan agenda, schrift, plakboek etc.) en interacties van de schrijver met anderen, de tijd en sociale omstandigheden. Voor het interpreteren van dagboeken en andere egodocumenten is bronkritiek nodig, maar tegelijkertijd, vanwege de literaire aspecten van dagboeken, zijn technieken vanuit

de literatuurwetenschap zeer bruikbaar voor de interpretatie.²² In dit eerste hoofdstuk zal ik aandacht besteden aan leeftijd binnen de dagboeken in de selectie voor deze scriptie aan de hand van bronkritiek en literaire analyse. Hier volg ik het voorbeeld van Bettine Siertsma die in haar proefschrift *Uit de diepten* de invloed van levensbeschouwelijke perspectieven en werkelijkheidsbeleving op Nederlandse dagboeken en egodocumenten in concentratiekampen door middel van systematische literaire analyse weet te destilleren.²³

Literaire aspecten en leeftijd

In deze scriptie is geen ruimte voor een uitgebreide literaire analyse van elk individueel dagboek. Hierom zal het blijven bij een kort overzicht van de belangrijkste thema's en onderwerpen, vertelwijze en vorm van het dagboek. Hierna bied ik een uitgebreidere algemene analyse van alle dagboeken binnen de selectie. Bovendien sta ik kort stil bij de algemene trend in de dagboeken en eventueel variaties of uitzonderingen hierop.²⁴

De vorm van de door mij onderzochte dagboeken is in de basis vergelijkbaar. De kinderen hebben over het algemeen toegang gehad tot schriften of andere schrijfboekjes over de gehele oorlogsperiode. Sommige kinderen, zoals Truus Ooms en Jan Stegeman, hebben een hardcover boekje aangeschaft speciaal om te dienen als dagboek. De meesten maken gebruik van grote of kleine schriften of zelfs schoolschriften. Meta Groenewegen lijkt deze speciaal voor het schrijven van haar dagboek aangeschaft te hebben; op het label van de boekhandel waar ze deze kocht schreef ze dan ook dat het haar dagboek zou worden. Ronald Timmerman heeft juist op zijn dagboek een label geplakt met daarop geschreven "*Grieks Xenophon Huiswerk 3a*".²⁵ Het was waarschijnlijk niet zijn oorspronkelijke plan om dit schrift te gebruiken als dagboek, maar toch is dat wat hij heeft gedaan. Pim Nieuwenhuis heeft toegang gehad tot beiden; hij start zijn dagboek in een schrift en gaat wanneer dit vol is, over op een hardcover boek.

De enige die haar dagboek schreef in een wezenlijk andere vorm is de vijftienjarige Hendrika Wegman. Zij schreef haar dagboek in de zakagenda die ze eigenlijk gebruikte voor school. Toen ze tijdens de Hongerwinter niet naar school ging, is ze het gaan gebruiken als dagboek. Het feit dat ze schreef in een agenda en niet in een schrift of schrijfboek, betekent dat ze dingen anders moet schrijven in haar dagboek door de beperkte ruimte. Ze schrijft vrijwel

²² Hellbeck, 'The diary', 621-629.

²³ Siertsma, *Uit de diepten*.

²⁴ Uitzonderingen zijn in Tabel 2 in de bijlage dikgedrukt aangegeven.

²⁵ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 2033, Timmerman R.A. (1942-1943).

dagelijks kort enkel de meest belangrijke dingen op; voor haar waren dat tijdens deze periode voornamelijk voedsel en honger.²⁶

Voornamelijk de jongere kinderen (twaalf tot veertien jaar oud) lijken hun dagboeken graag te versieren met kleine tekeningetjes, foto's en andere voorwerpen. De twaalfjarige Rietje den Ouden heeft waarschijnlijk op Bevrijdingsdag haar hele dagboek verder versierd met rood, wit, blauw en oranje kleurpotlood. Ze tekende veel Nederlandse vlaggetjes over de door haar geschreven stukken heen, maar ook tijdens het schrijven van haar dagboek versierde ze de geschreven alinea's. Het verschil is te onderscheiden doordat de eerdere versiering om de tekst heen zit, en soms de tekst zelfs op verschillende plekken op de pagina inspringt vanwege een tekening. De tekeningen van Bevrijdingsdag zitten boven op de tekst.²⁷ Ook de dertienjarige Truus Ooms versierde haar dagboek met tekeningen, net zoals de dertienjarige Hans Veldhuis en de veertienjarige Felix Valk. De laatste twee jongens tekenen niet alleen ter versiering, maar ze maken ook diagrammen en representaties van het Europese slagveld. Felix Valk tekende ook oorlogssituaties die hij zelf zag, bijvoorbeeld voorbij vliegende vliegtuigen en vallende bommen. De oudere (vijftien tot zeventien jaar oud) kinderen zoals zestienjarige Meta Groenewegen, vijftienjarige A. Iedema en de zeventienjarige Pim Nieuwenhuis tekenden niet in hun dagboeken.

Ook de schrijfstijl varieert enigszins tussen de kinderen. Over het algemeen schrijven de kinderen in een persoonlijke en vertellende stijl in hun dagboeken over hun eigen ervaringen. Het taalgebruik verschilt ook tussen de kinderen, en dit lijkt ook afhankelijk te zijn van leeftijd. Het is merkbaar dat de oudere kinderen de Nederlandse taal beter machtig zijn dan de jongere kinderen. De oudere kinderen zoals Meta Groenewegen en A. Iedema schrijven ook met meer politiek gekleurd taalgebruik.

Een uitzondering is de dertienjarige Hans Veldhuis. Hij schreef bijna niet over zijn eigen ervaringen, maar maakt notities van de oorlogsvoortgang die hij hoort op de radio en leest in de krant. Hierdoor is de taal van zijn dagboek heel neutraal en zakelijk.²⁸ Ook Truus Ooms en Hendrika Wegman schrijven op een andere manier. Truus Ooms schreef haar dagboek alsof ze haar verhaal vertelde tegen het dagboek. Ze noemde haar dagboek een loyale vriend die haar geheimen nooit door zou vertellen.²⁹ Hendrika Wegman schreef over haar ervaringen als personale verteller, dus in de derde persoon. In haar dagboek is zij de figuur 'Pops'.³⁰

²⁶ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 2072, Wegman H. (1945).

²⁷ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 2090, Ouden, R. den (1944-1945).

²⁸ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 1907, Veldhuis, J.M. (1940, 1943-1945).

²⁹ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 1921, Ooms, T. (1940-1945).

³⁰ NIOD, collectie 244, inv.nr. 2072, Wegman, H. (1945).

Binnen de thema's bestaat enige overlap, maar ieder kind kiest vooral zijn eigen weg en verhaal. Geen van de dagboeken zijn hierin echt hetzelfde. Wel zijn een aantal onderwerpen en thema's voor de verschillende kinderen extra belangrijk, en die komen dan ook in vrijwel ieder dagboek terug. Het eerste thema dat in bijna ieder dagboek veel voorkomt is school. Voor veel van de kinderen is dit toch een centraal punt in hun leven. In de klas spreken zij hun leeftijdsgenoten en kunnen zij ervaringen delen. Andere belangrijke thema's zijn specifiek voor de oorlogssituatie. Voornamelijk honger en voedsel, maar ook oorlogshandelingen en de steeds veranderende politieke situatie onder de Duitse bezetting vormen een groot deel van de dagboeken. Deze thema's lijken niet al te sterk verbonden te zijn aan leeftijd, hoewel de politieke interesse wel voornamelijk bij de oudere kinderen ligt. De kinderen die het sterkst geïnteresseerd zijn in politieke veranderingen en zich het sterkst uitspreken zijn de zestienjarige Meta Groenewegen en de vijftienjarigen Ronald Timmerman en A. Iedema.

Een van de leeftijdsafhankelijke thema's in de dagboeken is de Arbeitseinsatz. Dit is een belangrijk thema in de dagboeken van een aantal oudere jongens die door die maatregelen geraakt werden. Dit zijn zestienjarige Jan Stegeman en zeventienjarigen Freek Verbeek, Herman van Putten en Pim Nieuwenhuis.

Enkele kinderen wijken af van deze thema's. Zo benoem ik hier weer Hans Veldhuis en zijn dagelijkse radio- en krantennieuws notities, maar ook Sidney van den Bergh en het dagboek geschreven door het anonieme meisje wijken af. De dertienjarige Sidney van den Bergh schrijft een logboek van enkel oorlogshandelingen waar hij getuige van was.³¹ Het dagboek van het anonieme meisje wijkt niet af in de zin dat het andere thema's beschrijft, maar haar familie is de enige echt pro-Duitse familie in de selectie van deze scriptie. Haar dagboek kan als enige dat perspectief bieden.

Leeftijd had dus op bijna elk van deze aspecten wel invloed. Hoewel sommige thema's door de kinderen bijna universeel beschreven worden (zoals voedsel), zijn op basis van leeftijd toch verschillende trends te herkennen. De oudere kinderen schrijven met een beter begrip van de Nederlandse taal waardoor hun dagboeken beter leesbaar zijn qua handschrift en minder fouten bevatten. De jongere kinderen zijn weer meer geneigd tot de decoratie van hun dagboeken met tekeningen en foto's of andere voorwerpen, zoals tickets en uitgeknipte plaatjes. Hun dagboeken bevatten daarmee een extra visuele dimensie die mist in de dagboeken van oudere kinderen uit deze leeftijdsgroep. De oudere kinderen zijn wel meer begaan met de politieke situatie, hoewel niks erop wijst dat de jongere kinderen deze niet begrijpen. Ook zij

³¹ NIOD, Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 922, Bergh, S. van den. (1940, 1943-1944).

schrijven over het veranderende straatbeeld door anti-Joodse bordjes of steeds verdere ingrijpen op persoonlijke vrijheden door bijvoorbeeld het gebruik van bonkaarten en avondklokken, maar zij beschrijven deze onderdelen met minder toevoegingen van een sterke eigen mening.

Bronkritiek

Dagboeken, en in het bijzonder de dagboeken van kinderen en jongeren, vormen een gevarieerd genre, en zijn soms lastig te verklaren en te categoriseren voor een bronkritische benadering. Christa Hämmerle schrijft over dagboeken van jongeren: *“The effusive diaries of adolescents should be contrasted with the more documentary style of war and travel journals and ‘eyewitness accounts’, which can in turn be literary in form. In practice, all the possibilities of diary-writing mentioned here tend to overlap and merge into one another.”*³² Volgens haar zijn de dagboeken van jongeren dus overwegend expressieve dagboeken, in contrast met verslagleggende dagboeken van bijvoorbeeld militairen. Dit strookt echter maar beperkt met de bevindingen uit het overzicht van de dagboekselectie hierboven, waaruit blijkt dat sommige kinderen juist ook sterk die verslagleggende toon en thematiek aanhouden in hun dagboeken. Haar opmerking dat alle vormen van dagboekschrijven qua categorie in elkaar over kunnen lopen, lijkt wel weer overeen te komen met de selectie voor deze scriptie. Zo schreef de veertienjarige Felix Valk in één dagboek een verslag over de lokale oorlogshandelingen, maar ook over zijn familielevens.³³

De complexe aard van de dagboeken, zorgt ervoor dat ook de interpretatie ervan ingewikkeld kan zijn, zeker wanneer de dagboeken gebruikt zouden worden voor het reconstrueren van historische gebeurtenissen. Het belangrijkste is het bewustzijn van de achtergrond van de kinderen en de verschillende doelen en vormen van de dagboeken zelf. Hierboven heb ik de belangrijkste literaire aspecten van de dagboeken zelf en de rol van leeftijd hierin besproken. Nu zal ik de doelen van de kinderen met het schrijven van hun dagboeken bestuderen. Het ene dagboek is hierdoor niet zozeer ‘betrouwbaarder’ dan het andere, zeker gezien het in deze scriptie gaat over beleving van oorlog en *agency*, maar ze moeten wel anders gelezen worden.

Niet voor ieder kind is een reden te achterhalen voor het schrijven van hun dagboek, maar sommige jongeren in de selectie benoemen hun redenen expliciet. Ronald Timmerman begon zijn dagboek met benoemen dat hij historische gebeurtenissen uit de oorlog zal noteren. Hij schreef dat hij dit niet objectief zou doen, maar *“dit dagboek is zeker niet onpartijdig, ik*

³² Hämmerle, ‘Diaries’, 145.

³³ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 1502, Valk, Felix (1943-1945).

*bericht alles door de bril van de pro-Engelsen.*³⁴ Regelmatig schreef hij: *“dit is historisch”*, wanneer hij vond dat een gebeurtenis aan zijn eisen voldeed.

Truus Ooms aan de andere kant schreef haar dagboek helemaal niet om historische gebeurtenissen te documenteren. Ze schreef haar dagboek als uitlaatklep voor haar emoties. Op de eerste bladzijde van haar dagboek schreef ze dan ook groot: *“Dagboek van Truus Ooms. Niet Lezen!!”*³⁵ Dit zorgt voor hele andere onderwerpen vergeleken met bijvoorbeeld het dagboek van Ronald Timmerman. Het dagboek van Truus is ook veel intiemer dan dat van Ronald of Hans Veldhuis, die zijn dagboek schreef als log van oorlogshandelingen. Ze schreef in haar dagboek wanneer ze weer ruzie had met haar vader of om emoties rondom gebeurtenissen uit de oorlog te verwerken. Ze had het nodig dat ze ‘iemand’ had om dit soort dingen tegen te kunnen vertellen en ze schreef: *“misschien zal je denken “wat een sentimentele bakvis is Truus”. Maar toch blijf je trouw dagboek!”*³⁶ Voor haar is haar dagboek als het ware een *coping mechanism*. Dit is mogelijk voor de andere kinderen ook het geval, al schrijven zij dit niet zo expliciet. Truus zette haar beleving en ervaringen een stuk meer op de voorgrond, waar deze bij Hans sterker op de achtergrond blijven, wat leidt tot een andere interpretatie.

OORLOGSBELEVING

Bewustzijn en kennis van de oorlog

Het bewustzijn en kennis van de oorlog ligt bij de meeste dagboekschrijvers hoog. De leeftijdsgroep twaalf tot en met zeventien begrijpt behoorlijk veel van de wereld om hen heen. Ze krijgen het mee via school of hun familie. De meeste kinderen lazen de krant voor ontwikkelingen in de oorlog en nationale en internationale politiek. Gegeven de mogelijkheid, luisterden ze ook naar de radio. Ze kregen op deze manieren heel bewust en in detail de wereldwijde oorlogshandelingen en lokale onderdrukking tijdens de bezetting mee.

De jongens lijken binnen deze leeftijdsgroep het meest geïnteresseerd in de lokale en Internationale oorlogsontwikkeling. Zo ook de in 1943 dertienjarige jongen Hans Veldhuis. Hij documenteerde in zijn dagboek dagelijks de oorlogshandelingen van ieder front, iets wat hij meekreeg via de krant en van de radio, met name Radio Oranje en BBC European Service. Wanneer de radio's illegaal worden en Seyss-Inquart een oproep deed in 1943 om alle radio's ongestraft in te leveren, verloor Hans Veldhuis een deel van zijn toegang tot het wereldnieuws. Hij ging minder vaak schrijven en vatte nu vooral krantenberichten samen. Op dit punt ging hij

³⁴ NIOD, collectie 244, inv.nr. 2033, Timmerman, R.A. (9 september 1942).

³⁵ NIOD, collectie 244, inv.nr. 1921, Ooms, T. (1940).

³⁶ Ibidem, (24 december 1940).

ook meer krantenknipsels in zijn dagboek plakken dan voorheen.³⁷ De veertienjarige Felix Valk rapporteerde vooral wat hij zag, en gaat juist naarmate de oorlog vorderde, meer opschrijven in zijn dagboek, omdat de oorlog dichterbij kwam en hij meer oorlogshandelingen van dichtbij meemaakt. Dit culmineerde, voor de jongen uit Arnhem, in Operatie Market Garden en de gevechten die in de regio Arnhem hier direct op volgden.³⁸ Hier beschreef hij het vallen van bommen, gevechten en het landen van de parachutisten. Voor zijn deur vonden ze een gesneuvelde Airborne militair. Hij en zijn familie begroeven hem een paar dagen later, maar met deze gebeurtenis kwam ook voor hem de oorlog dichtbij.

Andere kinderen zoals de twaalfjarige Rietje den Ouden en de dertienjarige Truus Ooms schreven veel meer over het dagelijks leven en hadden weinig aandacht voor oorlogshandelingen, zeker niet op internationaal niveau. In het dagboek van Rietje den Ouden komt de oorlog maar een handvol keren aan bod. De bevrijding beschreef ze in meer detail. De traumatische kant van oorlog beschreef ze niet, maar wanneer er iets goeds gebeurde en er feest ontstond in afwachting van de bevrijding of op het moment dat ze bevrijd werden schonk zij hier aandacht aan. De leeftijd lijkt hierin niet de scheiding te vormen, want Rietje en Truus zijn bijna net zo oud als Hans. Toch lijkt er bij hen thuis door hun ouders of door de kinderen zelf anders omgegaan te zijn met informatie over lokale of internationale oorlogsontwikkelingen. Het lijkt erop alsof de meisjes uit deze leeftijdsgroep minder interesse hadden dan de jongens. Geen van de meisjes beschreef de oorlog in zoveel detail als de jongens vaker deden in de dagboeken van dertienjarige Hans Veldhuis, veertienjarige Felix Valk of de dertienjarige Sidney van den Bergh. De dagboeken van deze jongens zijn niet alleen gedetailleerd, maar behoren daardoor ook tot de grootste in omvang van de dagboeken uit deze selectie.

Het is toch niet zo dat meisjes minder begaan waren met de oorlog dan jongens. Ook de meisjes beschreven oorlogssituaties en de gevolgen daarvan. Wel lijkt te stellen dat meisjes op andere manieren omgingen met hun ervaringen en de oorlog toch op een andere manier probeerden te beleven. Bij de (in het begin van haar dagboek) elfjarige Corri Munnik legde de nadruk bijvoorbeeld meer op optimisme, net zoals bij Rietje den Ouden. Ook Truus Ooms zei vooral over positieve dingen te willen schrijven. Toch schreef Corri meer over de oorlog dan Rietje en Truus, maar vooral als er goed nieuws is. Op 8 september 1943 schreef ze: *“Moeder zegt: Italië heeft zich aan de Engelsen overgegeven. (...) In Rusland gaat het ook fijn de moffen krijgen lekker op hun donder. Heerlijk, vader zegt dat het half oktober afgelopen is. Fijn.*

³⁷ NIOD, collectie 244, inv.nr. 1907, Veldhuis, J.M. (20 oktober 1943).

³⁸ NIOD, collectie 244, inv.nr. 1502, Valk, Felix (september 1944).

Heerlijk. Zalig!!!!!!!”³⁹ Wanneer ze niet schreef over oorlog met een positieve blik op bevrijding, schreef ze om uit te leggen. Zo legde ze de werking van zoeklichten uit.⁴⁰ Dit vormt een contrast tussen de dagboeken van de jongens, waar de oorlog in detail beschreven wordt, tegenover dagboeken van de meisjes, waar vooral positieve mijlpalen in de dagboeken worden benoemd.

Honger en voedsel

Honger en voedsel behoren tot de belangrijkste thema’s in de dagboeken van de kinderen. Ze bespreken het wanneer er problemen ontstaan rond het verkrijgen van voedsel of bij voedselschaarste, maar ook wanneer de Duitsers regels invoeren rond het beperken in de toegang tot voedsel, zoals het bonkaarten systeem. Meta Groenewegen beklagde zich veel over de bonkaarten en voelde dat dit haar en haar gezin ernstig beperkte in hun vrijheden.⁴¹ Voor andere kinderen waren de bonkaarten een relevant onderwerp als ze er iets mee wilden doen dat niet de bedoeling was, of in gevallen van schaarste in een bepaalde categorie voedsel, zoals zuivel of vlees, of voedselschaarste in het algemeen, zoals tijdens de hongervinter.

Rietje den Ouden en Hendrika Wegman schreven allebei over hongertochten naar boeren uit hun regio’s. Zij werden door hun ouders gestuurd of gingen met hun ouders mee met fietsen en karren om zo bij boeren voedsel te kunnen ruilen. Voor Rietje, die in het landelijke Boskoop woonde, was hier waarschijnlijk minder noodzaak voor dan bij Hendrika, die woonde in de stad Den Haag. Toch beschreef zij de keren dat zij vroeg en in de kou meeding met haar vader en zusjes op de fiets om producten te halen bij boeren. Ze krijgen uiteindelijk een halve liter melk mee.⁴²

Hendrika Wegman schreef vaker dat ze weg is geweest om te zoeken naar plekken waar voedsel werd uitgedeeld door boeren en het Zweedse Rode Kruis. Meestal kwam zij terug met aardappelen, suikerbieten of melk. Hendrika schreef haar dagboek in haar zakagenda, dus dit zijn korte notities met voornamelijk hoeveel voedsel ze had bemachtigd en weinig andere details. Hendrika Wegman schreef ook nog dat ze ervoor had gekozen om haar poppen in te ruilen voor voedsel: *“Pops doet afstand van haar poppen en krijgt daarvoor 2 pakken koffiesurrogaat en heerlijke kaas”*.⁴³ Ook op deze manier toont zij haar *agency* binnen harde tijden van oorlog en honger wanneer deze voor de meeste mensen juist werd ingeperkt. Deze

³⁹ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 1530, Munnik, Corri (8 september 1943).

⁴⁰ NIOD, collectie 244, inv.nr. 1530, Munnik, Corri (21 december 1943).

⁴¹ NIOD, collectie 244 inv.nr. 1332, Groenewegen, Meta (1940).

⁴² NIOD, collectie 244, inv.nr. 2090, Ouden, R. den (februari 1945).

⁴³ NIOD, collectie 244, inv.nr. 2072, Wegman, H. (7 maart 1945).

keer heeft het direct te maken met haar jonge leeftijd, zij ruilde namelijk juist haar speelgoed in. Waarschijnlijk was dit een emotioneel moment voor haar, hoewel zij dit niet direct benoemd.

Ook Corri uit Delft had vreselijk honger. Hoewel zij haar dagboek positief begon, werd het haar met de honger te veel, en schrijft ze steeds somberder: *“Het is hopeloos. Alles is hopeloos, vooral als je honger hebt en de kachel wil niet doorbranden zodat je voorlopig niet kan eten.”*⁴⁴ De honger had duidelijk een negatief effect op haar gemoedstoestand en zij vond het moeilijk om hier mee om te gaan.

In deze lastige situatie konden kinderen hun gezin ook ondersteunen. Wanneer de moeder van de zestienjarige Hendrika Wegman tijdens de Hongerwinter in Den Haag ziek werd, nam zij al het huishoudelijke werk op zich, ook al is zij zelf ook niet helemaal gezond op dat moment. De gezondheid van haar moeder kwakkelde meer in de winter van 1945, waardoor Hendrika meer taken op zich krijgt.⁴⁵ Ook Rietje en haar zusjes nemen een keer al het huishoudelijke werk over, wanneer hun moeder het door ziekte niet meer aan kon. Corri Munnik kreeg ook de verantwoordelijkheid voor het huishouden als haar moeder ziek werd.⁴⁶ Tijdens de hongerwinter was dit extra zwaar en was het moeilijk om nog eten op tafel te krijgen. Het overnemen van het huishoudelijke werk van hun moeder door dochters is een verantwoordelijkheid die vanuit huis specifiek de meisjes werd opgelegd, en waarschijnlijk de reden dat meisjes in meer detail schreven over voedsel.

Leeftijd en regelingen

Leeftijd speelde ook een directe rol in de oorlogsbeleving. Bepaalde regelingen die vanuit de bezetter werden opgelegd, stonden in directe verbinding met leeftijd, en op deze manier werd dit ook ervaren door de kinderen binnen de leeftijdsgroep twaalf tot zeventien. Het hebben van een bepaalde leeftijd werd door die regelingen van groot belang voor de positie van kinderen.

In het dagboek van Jan Stegeman uit Deventer is te lezen hoe in 1944 zijn vrienden werden opgepakt voor de Arbeitseinsatz. Zij waren allemaal al achttien jaar geweest, en hij was net pas zestien geworden. Hij moest de ouders van zijn vrienden vervolgens vertellen dat ze waren meegenomen, een moeilijke positie voor hem om zich in te bevinden. Vier van zijn vrienden en ook zijn buurjongen werden gearresteerd.⁴⁷

⁴⁴ NIOD, collectie 244, inv.nr. 1530, Munnik, Corri (3 januari 1945).

⁴⁵ NIOD, collectie 244, inv.nr. 2072, Wegman, H. (februari-maart 1945).

⁴⁶ NIOD, collectie 244, inv.nr. 2090, Ouden, R. den (1945); NIOD, collectie 244, inv.nr. 1530, Munnik, Corri (3 januari 1945).

⁴⁷ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 1920 Stegeman, J. (15 juli 1944).

De Rotterdamse Herman van Putten had op zijn zeventienjarige leeftijd minder geluk dan Jan. Op 10 en 11 november 1944 vond de grootste razzia in Nederland tijdens de bezetting plaats in Rotterdam, met als doel alle mannen tussen de zeventien en veertig jaar op te pakken voor de Arbeitseinsatz. Herman werd opgepakt samen met zo'n 50.000 anderen.⁴⁸ Hij wist te ontsnappen en een valse identiteitskaart van een vijftienjarige jongen te bemachtigen om toekomstige arrestatie te voorkomen. Hij wist zich van Amersfoort te voet te verplaatsen naar zijn broer in Friesland, om daar de rest van de oorlog door te brengen.⁴⁹ Die twee jaar verschil tussen vijftien en zeventien was voor Herman een bepalende factor in de oorlogsbeleving.

De zeventienjarige Freek Verbeek werd in dezelfde razzia opgepakt. Hij wist niet te ontsnappen en schreef zijn dagboek over de dingen die hij meemaakte tijdens zijn dwangarbeid in Duitsland. Het was voor hem een zware tijd. Hij schreef over de slechte omstandigheden en het beperkte voedsel dat hij kreeg in verschillende gevangenenkampen waarin hij werd vastgehouden. Uiteindelijk werd hij vastgehouden in Kamp Dalum, ongeveer tien kilometer de Duitse grens over gelegen tussen de dorpen Meppen en Lingen. Na een paar weken was hij niet meer de jongste, maar kwamen er ook zestienjarige jongens bij.⁵⁰ Tijdens zijn gevangenschap werden de mannen af en toe van de minderjarigen gescheiden, bijvoorbeeld om te douchen. Het was dus, op basis van het dagboek van Freek, niet zo dat de zestien en zeventienjarige jongens werden behandeld als volwassen mannen. Ze waren wel volwassen genoeg voor dwangarbeid. Leeftijd deed er zo zelfs nog toe in gevangenschap.

Freek redde het niet lang in deze omstandigheden. In het begin van januari 1945 beschreef hij dat hij ziek werd en stevig was toetakeld door Duitse militairen toen hij probeerde zich ziek te melden. Hierdoor verbleef hij enige tijd in het ziekenhuis en werd hij uiteindelijk eind februari 1945 met andere te zieke Nederlanders afgekeurd en teruggestuurd naar huis.⁵¹ Als Freek net acht maanden jonger was geweest (geboren maart 1927), was hem dit waarschijnlijk allemaal niet overkomen.

De zeventienjarige Pim Nieuwenhuis uit Den Haag dook onder om de Arbeitseinsatz te ontwijken. Hij wist samen met een vriend weg te fietsen naar het landelijke gebied, waar hij uiteindelijk ondergedoken zou zitten op een boerderij van bekenden van zijn vader.⁵²

De ervaringen van deze vier jongens zijn wezenlijk anders dan die van jongens van andere leeftijden zoals Felix Valk en Hans Veldhuis. Dit zorgt voor veel variatie in de

⁴⁸ Ben Seijs, *De razzia van Rotterdam, 10-11 november 1944* (1951).

⁴⁹ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 2114, Putten, Herman van (1940, 1944-1945).

⁵⁰ NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 2055, Verbeek, F. (1 december 1944).

⁵¹ NIOD, collectie 244, inv.nr. 2055, Verbeek, F. (1 december 1944).

⁵² NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 2069, Nieuwenhuis, P. (1944-1945).

oorlogservaringen op basis van leeftijd, maar ook op basis van gender. Toch waren ook jonge meisjes kwetsbaar voor nieuwe regelingen, want de Arbeitseinsatz was niet de enige regeling waarin leeftijd het verschil maakte. Meta Groenwegen beschreef op 6 augustus 1940 dat een meisje van veertien jaar veroordeeld was voor het beledigen van een Duitser, waar volgens haar normaal gesproken jaren celstraf op kon staan. Volgens haar kreeg het meisje een ‘vrijstelling’ van de celstraf alleen omdat ze nog geen vijftien jaar was. Meta Groenewegen was woedend dat zelfs een jong meisje veroordeeld kon worden voor een belediging, en dat dit meisje geluk nodig had op basis van haar leeftijd. Het verhaal toont de bewustheid van Meta rondom het belang van leeftijd binnen de nieuwe regelingen van de Duitse bezetter.

Toch redde leeftijd niet ieder kind. Corri Munnik schreef 11 november 1943: *“De moffen zijn zo gemeen, want een jongen van 11 jaar was aan het knikkeren toen er een mof aankwam en met zijn laars op de knikkers trapte. De jongen kijkt kwaad op en zegt: “rotmof” en dan neemt die nog hem mee naar binnen en gaat naar de Ortskommandant toe. Die laat direct zijn moeder komen en die mag kiezen of ze de jongen naar Duitsland wil sturen of dat zij hem een flink pak slaag geven.”*⁵³ Volgens Corri wilde de moeder niet dat haar zoontje naar Duitsland zou gaan, maar na het ‘flinke pak slaag’ overleed hij een dag later. Ze vertelde iets later in haar dagboek het verhaal van een zesjarig Joods jongetje dat werd vergiftigd door de Duitsers nadat zijn onderduikadres verraden was: *“Het jongetje vertelde dat ze hem helemaal geen zeer hadden gedaan en een dokter hem alleen een prikje in zijn rug gegeven had. Toen ze thuiskwamen heeft die mevrouw direct de huisdokter gehaald want ze vertrouwde het zaakje niet. Toen hij hem onderzocht had zei hij “hij zal morgen niet meer leven want ze hebben hem vergiftigd.” En zo vermoorden ze een heleboel kinderen of schieten ze dood of doen het zo. En in de strafkampen als het kan niet vlug genoeg naar de zin gaat binden ze iemand vast en geven met een dikke knuppel 25 slagen op z’n blote rug.”*⁵⁴

Voor Corri waren dit een leeftijdsgenoot en een nog jongere jongen. Het verhaal benadrukt nogmaals hoe leeftijd ertoe doet in de beleving van de kinderen. Corri ziet ook dat het toetakelen van een elfjarige jongen slecht is, mede vanwege zijn jonge leeftijd. De jonge leeftijd beschermde de kinderen dus niet van oorlogsgeweld, honger of vervolging. De kinderen van de leeftijdsgroep twaalf tot zeventien jaar wisten dat hun leeftijd hen niet zou beschermen, door hun eigen ervaringen en verhalen die zij elders hoorden.

⁵³ NIOD, collectie 244, inv.nr 1530, Munnik, Corri (11 november 1943).

⁵⁴ Ibidem, (30 december 1943).

AGENCY

Vrijwel iedere dagboekschrijver geeft een beschrijving van hun keuzes en *agency*, zij het direct of indirect, en bewust of onbewust. Het is goed om hier te bestuderen of in het geval van deze kinderen gesproken moet worden van *agency of negotiated malleability*, als volgt beschreven door Mona Gleason: “(...) *For their part, young people showed a willingness to adapt to life’s challenges (...) they also valued their autonomy, sharing their own concerns and dreams about the future, and occasionally making clear the limits of their malleability.*”⁵⁵

Ik zal hier interpreteren wat de dagboekschrijvers zelf noteren over hun eigen keuzes, activiteiten of rol binnen belangrijke gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog aan de hand van thema’s die in de dagboeken het sterkst naar voren komen; school, de politieke situatie, en als laatste de Jodenvervolgung.

In de klas

Kinderen konden kiezen om samen te werken en op die manier een verschil te kunnen maken in een situatie. Klassen vormden hier een goede gelegenheid voor. Een schoolklas is een groep kinderen die elkaar goed kent en al langer heeft geleerd om nauw samen te werken. Op deze manier lijken kinderen hun individuele *agency* te kunnen versterken en zo hun stemmen laten gelden op school tegenover volwassenen. Samen konden zij bijvoorbeeld grenzen stellen tegenover een leraar.

In september van 1943 zit een van de docenten van Felix Valk ondergedoken. Hij kon daardoor geen eten meer krijgen, omdat alles via de voedselbonnen liep. Aan een ondergedoken persoon konden geen voedselbonnen worden verstrekt. De klas van Felix verzamelde daarom eten voor een groter voedselpakket dat drie leerlingen namens de klas aan hem zouden overhandigen. Hoewel dit misschien niet bijzonder klinkt, kon een voedselpakket voor ondergedoken persoon veel verschil maken. Samen kon de klas van Felix zo *agency* laten zien.⁵⁶ Ze toonden zo ook een verantwoordelijkheidsgevoel voor volwassenen in nood, en vonden een manier om op basis van de situatie samen te handelen.

Dit is niet het enige voorbeeld uit de dagboeken waarin een klas kinderen samenwerkt om hun mening en keuzes te laten gelden. Ook in het dagboek van Ronald Timmerman werkte zijn klas samen om van zichzelf te laten horen, ditmaal tegen een docent. In september van 1942 beschreef hij in zijn dagboek dat zijn klas een nieuwe tekenleraar kreeg, de NSB’er Meneer van Vuuren. Zowel Ronald zelf, als de rest van de klas moest niets weten van deze

⁵⁵ Gleason, ‘Children obviously don’t make history’, 352.

⁵⁶ NIOD, collectie 244, inv.nr. 1502, Valk, Felix (13 en 16 september 1943).

nieuwe leraar, omdat hij een NSB'er was. De klas spande meermaals samen om het werk van Van Vuuren zo vervelend mogelijk te maken. Volgens Ronald waren voor Van Vuuren "orde, tucht en discipline" sleutelwoorden tijdens de les. Wanneer Ronald deze tijdens de eerste tekenles verstoorde had hij *"het direkt met hem aan de stok, omdat ik de orde en tucht in de warschopte."*⁵⁷

Nog wekenlang beschreef Ronald elke donderdag nieuwe confrontaties van de klas tijdens de wekelijkse tekenles. Van Vuuren maakte regelmatig vervelende opmerkingen over de koninklijke familie, iets wat Ronald en zijn klas heel erg vonden. Zo schreef Ronald op 24 september over een incident het volgende: *"Vanochtend onder tekenen vroeg v. Vuuren hoe iemand's naam was. Betrokkene antwoorde: 'K. de Bruyn Prince, met een c.' Toen zei van Vuuren: 'Ja dat begrijp ik, prinsen met een -s hebben we afgeschaft' (...) De klas was noch nooit zo onrustig geweest als toen. En Van Vuuren nooit zo nijdig daarmee!"*⁵⁸ Een week later was het weer raak: *"Vanochtend ben ik er uitgekwaakt onder v. Vuuren. Ik had hem schamper zitten lachen toen hij het weer over orde, tucht en discipline had. Toen werd hij rood van kwaadheid en dat was zo'n gek gezicht dat ik me maar net goed kon houden. Daarop zei de jongen naast me, dat hij er net uitzag als Mussert als hij een rede houdt waarop ik in lachen uitbarstte."*⁵⁹

De klas verzette zich steeds meer tegen Van Vuuren tot ze weer een week later de afspraak maakten om te gaan staken als hij nog een keer iets zei over de koninklijke familie: *"Als het zover is, zal v. Vuuren er niet gelukkig aan toe zijn."*⁶⁰ Stakingen waren een veelgebruikte manier voor de Nederlandse bevolking om een grens te trekken tegenover de bezetter. De kinderen lijken hiervan geleerd te hebben, en zijn van plan op deze manier hun grenzen duidelijk te maken tegenover de school en hun tekenleraar.

Dit is een vorm van *agency*, maar ook het begrip *negotiated malleability* past hier goed bij. De kinderen uit de klas willen best doen wat ze verteld wordt op school, maar ze waarderen ook hun autonomie, hebben hun eigen meningen en kunnen zoals ook uit het voorbeeld van de staking hier goed hun grenzen aangeven. Wanneer deze tekenleraar over hun grenzen heen stapte, gaven zij door middel van *negotiated malleability* en een collectieve actie aan dat dit hun te ver ging. Ook de klas van Felix Valk kan als protest tegen het vervolgen van hun leraar

⁵⁷ NIOD, collectie 244, inv.nr. 2033, Timmerman, R.A. (17 september 1942).

⁵⁸ Ibidem, (24 september 1942).

⁵⁹ Ibidem, (1 oktober 1942).

⁶⁰ Ibidem, (8 oktober 1942).

juist helpen door eten voor hem te verzamelen. Zij gebruiken hun *agency* juist op een positieve manier.

Verantwoordelijkheid en protest

Voor de kinderen is het navigeren van verantwoordelijkheid die zij voelen tegenover hun ouders, broertjes en zusjes, maar ook hun land een lastige kwestie. Hoewel zij zich verantwoordelijk voelen, en graag zouden willen helpen, waren hun mogelijkheden hierin soms beperkt en angst kon overheersen. Meta Groenewegen schreef het fragment waarmee deze scriptie ook geopend werd op 12 mei 1940, waarin ze vertelde dat ze juist nu tijdens de inval van Nederland zich niet meer angstig of laf voelde tegenover “*akelige dingen*” zoals ze dat eerder voelde, maar zich nu “*sterker en verantwoordelijker dan ooit*” voelde, en “*voor koningin en vaderland waakt ieder meisje mee*”.⁶¹ Hiermee doelde zij in eerste instantie op de jongemannen die op dat moment vochten om het land te verdedigen, en hoe zij zelf ook alles zou geven als het nodig zou zijn. De week hiervoor is zij zestien jaar oud geworden. Voor enige activiteit of hulp vanuit haar was eigenlijk geen plaats in de meidagen.

Meta was niet de enige die verantwoordelijkheid tegenover haar land of landgenoten voelde en dit uitte in haar dagboek. Sommige kinderen beschreven anti-Duitse of anti-NSB versjes en afkortingen. Iedema gaf hier voorbeelden van: “*De landverraders zijn woedend als je hardop “Hallo” zegt wanneer je en bekende ontmoet. Ze weten ook dat we daarmee willen zeggen: “Hang alle laffe landverraders op!” Je hoort op straat de kinderen allerlei anti-mofse versjes zingen.*”⁶² Op deze manier konden kinderen protesteren. Het lijkt hier weer een voorbeeld van *negotiated malleability* en *agency*. Kinderen protesteerden spelenderwijs. Iedema gaf een aantal voorbeelden van de versjes die ze zingen: “*Met Sinterklaas hoorde je op straat: ‘Zie ginds komt de stoomboot uit Engeland weer aan. Ze brengt ons Wilhelmina, ik zie Haar als staan. Hoe waaien de wimpels van rood wit en blauw. Ja Wilhelmina we zweren U trouw.’*”⁶³

Niet alleen met versjes, maar ook door het maken van bepaalde keuzes gaven de kinderen aan dat zij het niet eens waren met de daden van de bezetter en de NSB. Meta en Felix weigeren bijvoorbeeld nog naar de bioscoop te gaan. Meta deed dit omdat Joodse mensen niet meer werden toegestaan in de bioscoop.⁶⁴ Felix schreef zelf nadat hij van zijn oma vijftig cent had gekregen om naar de bioscoop te gaan dat hij het niet ging gebruiken: “*ik ga niet meer. Ik*

⁶¹ NIOD, collectie 244 inv.nr. 1332, Groenewegen, Meta (12 mei 1940).

⁶² NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 467, Iedema, A. (13 mei 1942).

⁶³ NIOD, collectie 244, inv.nr. 467, Iedema, A. (13 mei 1942).

⁶⁴ NIOD, collectie 244, inv.nr. 1332, Groenewegen, M. (26 januari 1941).

heb genoeg van voor de hele tijd altijd die propaganda films."⁶⁵ Door te kiezen waar zij wel of geen geld meer aan zullen uitgeven 'boycotten' zij als het ware de bioscoop, wat ook zeker een manier is voor hen om te protesteren en *agency* te tonen.

Natuurlijk is niet iedereen in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog tegen de Duitsers. Zo ook niet ieder kind. In het dagboek van het anonieme meisje zien we dan ook het verschil. In plaats van fragmenten over 'moffen', is in haar dagboek te lezen hoe haar vader Hitlers boek *Mein Kampf* voor zijn verjaardag kreeg. Ze deed haar best om een krachtig meisje te worden en trouw te zijn in haar 'plichtsvervulling' bij de Jeugdstorm. Ze deed tot dat doel dan ook graag mee met de sportwedstrijden van de Jeugdstorm. Ook zij zong om haar politieke affiliatie te tonen. Samen met haar Jeugdstorm groep ging ze een dag naar Gouda waar zij samen al zingend door de straat marcheren.⁶⁶ Zo zongen zij liedjes, niet als protest, maar meer als teken van hun aanwezigheid.

Agency en Jodenvervolging

Op basis van de door mij onderzochte dagboeken is vast te stellen dat kinderen relatief veel wisten over de oorlogshandelingen, onderdrukking en de Jodenvervolging. De positie van deze onderwerpen in de dagboeken verschilt wel sterk, maar ieder kind toont aan dat hij/zij zich bewust was en kennis had van de wereld om hen heen.

Ronald Timmerman schreef op 10 september 1942 nog het volgende: "*Ik hoorde dat ze weer joden hadden opgepakt. Dat doen ze tegenwoordig met gewone stadsautobussen, dan valt het niet op want die eene keer lieten ze de joden allemaal door de stad lopen, en dat gaf natuurlijk een zekere op[?]. Ze worden allemaal naar Westerbork in Drenthe gestuurd en als ze daar niet dood gaan, gaan ze door naar Polen en daar worde ze vergast (volgens de geruchten). De moffen zijn er best toe in staat, want in Amersfoort (de beruchte gevangenis) folteren ze de gevangenen als in de middeleeuwen (voeten branden, tanden uitslaan ed). Maar dit laatste zijn allemaal geruchten.*"⁶⁷ Hoewel Ronald daarbij nog specifiek benoemt dat het geruchten zijn, vond hij het wel geloofwaardig genoeg om te noteren in zijn dagboek dat voor hem het doel had om te dienen als overlevering van historische gebeurtenissen.

Bijzonder is dat uit de dagboeken blijkt dat sommige kinderen zich bewust waren van hun rol en *agency* binnen de Jodenvervolging. Meerdere kinderen zijn begaan met het lot van de Nederlandse Joodse gemeenschap. Zichtbare anti-Joodse maatregelen zoals het verplicht

⁶⁵ NIOD, collectie 244, inv.nr. 1502, Valk, Felix (16 augustus 1943).

⁶⁶ NIOD, collectie 244, inv.nr. 1010, Anoniem (augustus 1942).

⁶⁷ NIOD, collectie 244, inv.nr. 2033, Timmerman, R. A. (10 september 1942).

dragen van een Jodenster en de anti-Joodse bordjes in hotels, cafés en restaurants werden in de dagboeken besproken. Ook het afvoeren van mensen uit de Joodse gemeenschap viel de kinderen op en baarde een deel zorgen. Dit riep bij de kinderen vragen op over hun eigen rol. Voor deze leeftijdsgroep lag dit weer wat ingewikkelder dan bij volwassenen, door hun toch beperkte *agency* en maatschappelijke positie.

Iedema beschreef een situatie die zich voltrok op 3 oktober 1943 in Leeuwarden: *“kinderen stonden te huilen en werden door hun moeders gesust. Hoe lang zouden ze nog mogen blijven leven? We zijn maar gauw doorgelopen, hier konden we bijna niet naar kijken, hier mochten we niet naar kijken. Niet omdat de NSB-agenten het niet wilden, maar omdat dit drama te verschrikkelijk is, om er bij te staan kijken, alsof het een amusante en belangwekkende vertoning is.”*⁶⁸

Ook Meta Groenewegen worstelde met haar rol ten opzichte van de Jodenvervolging. Op 16 januari 1941, net na een verordening dat Joodse mensen uit alle horecagelegenheden geweerd moesten worden, scheef ze: *“Bovendien moeten alle joden zich nu over een week of zo op gegeven hebben als jood. Geméén! Vooral tegenover de jodenkwestie voel ik zo een machteloze woede omdat de meesten het minder dan ieder ander verdienen.”*⁶⁹ Meta en Iedema voelden zich beiden machteloos en wisten niet goed wat ze hiermee moesten of konden doen. In die zin lijken de kinderdagboeken hier overeen te komen met de conclusies van Bart van der Booms studie van dagboeken in *Wij weten niets van hun lot*, waarin hij stelt dat Nederlandse burgers machteloos waren en niet genoeg wisten. De door mij onderzochte dagboeken wijzen er aan de andere kant wel op dat deze kinderen toch zeker veel wisten over de Jodenvervolging, ook al waren ze niet altijd zeker.⁷⁰ Het weten, betekende aan de andere kant voor zowel volwassenen als voor deze kinderen, niet dat zij wisten wat zij zouden moeten of konden doen. Hierin zou je kunnen zeggen dat hun *agency* deels door de straffen van de bezetter en deels door de eigen angst beperkt werd.⁷¹ Om nog niet te spreken van zich verzetten, vonden de kinderen zoals Iedema het zelfs lastig om er bij te staan en te kijken. Of dit de kinderen en andere *bystanders* op enige manier schuldig maakt, is buiten de scope van deze scriptie, maar kinderen vormen voor de toekomst een mogelijk interessante toevoeging aan dit debat.

⁶⁸ NIOD, collectie 244, inv.nr. 467, Iedema, A. (3 oktober 1943).

⁶⁹ NIOD, collectie 244, inv.nr. 1332, Groenewegen, Meta (16 januari 1941).

⁷⁰ Van der Boom, *Wij weten niets van hun lot*.

⁷¹ Krijn Thijs, 'Ordinary, ignorant and noninvolved? The figure of the bystander in Dutch research and controversy', in: Christina Morina & Krijn Thijs (reds.) *Probing the limits of categorization. The bystander in Holocaust history* (Oxford 2018) 247-265, aldaar 257-260.

CONCLUSIE

De onderzoeksvraag waarmee deze scriptie begon was: Op welke manier speelde leeftijd een rol in oorlogsbeleving en *agency* van Nederlandse kinderen tussen de twaalf en zeventien jaar tijdens de Tweede Wereldoorlog?

Om die vraag te beantwoorden heb ik gekeken naar die vijftien dagboeken van vijftien kinderen tussen de twaalf en zeventien jaar oud. Te beginnen met de literaire en bronkritische aspecten van dagboeken zelf, waar al te zien was dat leeftijd ook in de taal en de vorm van de dagboeken een belangrijke rol speelde. De jongere kinderen met leeftijden tussen de twaalf en veertien jaar waren meer geneigd tot het decoreren van hun dagboeken met tekeningen of andere foto's en plaatjes. Daarbij schreven zij minder leesbaar en met meer fouten in het taalgebruik door hun jonge leeftijd. De oudere kinderen met leeftijden tussen de vijftien en zeventien jaar schreven met sterkere eigen politieke meningen, met moeilijkere woorden en tekenden bijna niet in hun dagboeken. Daarnaast hadden de kinderen verschillende motieven voor het schrijven van hun dagboeken. De een wilde historische gebeurtenissen of oorlogsontwikkeling vastleggen, terwijl de ander het dagboek vooral schreef voor persoonlijke gebeurtenissen en om hun hart te luchten.

Toch speelde oorlog in alle dagboeken een belangrijke rol. Ieder kind heeft de oorlog anders beleefd, hoewel er daarnaast ook algemene beleving aan te duiden is. Zo was bijna ieder kind zich bewust van de details van oorlog en geweld. Ook ervaaarde bijna ieder kind moeilijkheden rondom voedsel, of dit zich nu uitte in honger en voedselschaarste of eerder in gedoe rondom bonkaarten. Ze maakten ook oorlogsgeweld van dichtbij mee.

Naast deze beleving van oorlog, speelde leeftijd ook een directe rol in het verloop van de oorlogservaringen van kinderen. De Arbeitseinsatz was een directe dreiging op jongens van zestien jaar en ouder. Zij ondervonden niet alleen die dreiging, maar ook de gevolgen wanneer dreiging werd omgezet in daden door middel van arrestatie. Sommige jongens moesten hierdoor juist jongens onderduiken voor dreigende arrestatie.

De kinderen die buiten deze groep vielen, zoals meisjes en jongere jongens, voelden ook de invloed van leeftijd. Meta Groenewegen en Corri Munnik beschreven beiden heftige strafmaatregelen, of juist het ontkomen aan heftige straffen, die zij hadden gehoord in verhalen over kinderen die net iets jonger waren dan zichzelf. Voor hen benadrukte dit hun kwetsbaarheid en dat hun jonge leeftijd hen niet zou beschermen tegen geweld en vervolging.

De verschillen in deze dagboeken en oorlogsbeleving laten zien dat kinderen een gevarieerde groep vormen die oorlog niet op één bepaalde manier beleven en waarvan de

ervaringen en de manier waarop ze over die ervaringen schrijven niet volledig overeenkomen. Deze verschillen ontstaan op basis van leeftijd, maar ook op basis van gender. Die verschillen op basis van gender zijn er onder andere door regelingen, maar ook doordat jongens en meisjes op verschillende manieren leken om te gaan met de oorlog. Daarnaast kregen meisjes vaker bij moeilijkheden het huishoudelijke werk erbij.

Wanneer het gaat om *agency* van kinderen, zijn deze dagboeken mooie bronnen die een inkijkje bieden in wat kinderen zelf schreven over hun vrijheden om eigen keuzes te maken en te handelen. Naast *agency* is *negotiated malleability* een bruikbaar concept gebleken om de (collectieve) keuzes van kinderen te duiden, zeker in oorlogssituaties en in het geval van een bezetting, wanneer *agency* ook door andere redenen dat een jonge leeftijd beperkt kon worden. Toch vonden kinderen manieren om te protesteren tegen mensen of maatregelen die zij onjuist achtten en toonden zo hun *agency*, vaak door middel van *negotiated malleability*. Vooral de schoolklas lijkt hier een goed medium voor te zijn geweest, omdat kinderen hier goed samen kunnen werken en als een collectief acties kunnen ondernemen. Ze konden leraren helpen, maar ook tegenwerken wanneer bepaalde uitspraken of acties de klas te ver gingen.

Buiten de klas konden kinderen ook *agency* tonen. Ze zongen liedjes als protest tegen de NSB en de bezetting, of in het geval van het anonieme meisje uit het pro-Duitse gezin, juist om de aanwezigheid en overhand van de bezetter te versterken. Daarnaast kunnen de kinderen ook kiezen waar zij geld aan uitgeven. Zo 'boycotten' Meta Groenewegen en Felix Valk als het ware de bioscoop vanwege propaganda en Joodse uitsluiting. Hoewel Felix van zijn oma geld kreeg speciaal voor de bioscoop, maakte hij de keuze om het daar niet voor te gebruiken. Ze voelden vaak een bepaalde verantwoordelijkheid voor zichzelf, de medemens en het land om die keuzes op deze manier te maken.

Wanneer het aankwam op de Jodenvervolging is het verantwoordelijkheidsgevoel tegenover angst het duidelijkst. De kinderen waren het veelal sterk oneens met de manier waarop de Joodse gemeenschap werd behandeld en voelden mee, maar wisten niet goed wat ze zouden kunnen doen. Wel toonden ze goed begrip van de Jodenvervolging, en wisten zij veel van wat deze mensen te wachten zou staan. Ze waren er boos over, en gebruikten mede daarom de middelen die ze hadden om te protesteren door bijvoorbeeld die liedjes te zingen.

De manieren waarop deze leeftijdsgroep zich verhoudt tot de *bystander* discussie in de Nederlandse geschiedschrijving, vormt een ingang voor nieuw onderzoek met deze dagboeken. Zelfs binnen de dagboeken uit de selectie van deze scriptie ligt nog veel materiaal om kinderen op een genuanceerde manier te kunnen behandelen binnen een context van oorlog, maar de NIOD collectie bevat nog veel meer interessante dagboeken.

Vanuit de door mij onderzochte dagboeken blijkt dat leeftijd ertoe doet binnen oorlogsbeleving, en dat voor deze leeftijdsgroep mogelijkheden bestonden voor het uiten van *agency*, het maken van eigen keuzes en het stellen van grenzen aan wat kinderen willen accepteren. Ook in de moeilijke omstandigheden van een oorlogssituatie, zaten kinderen uit deze leeftijdsgroep niet stil. Zij vormden eigen meningen en handelden binnen kaders die zij acceptabel vonden. De uiteenlopende dagboeken van de kinderen vormen een mooie representatie van het gevarieerde geheel aan keuzes die ze maakten en mensen die zij waren.

Bibliografie

Primaire bronnen:

NIOD (Amsterdam), 244 Europese dagboeken en egodocumenten,

Inv.nr. 467, Iedema, A. (1942-1945).

Inv.nr. 922, Bergh, S. van den (mei 1940, 1943-1944).

Inv.nr. 1010, Anoniem (Jeugdstormster) (1941-1942).

Inv.nr. 1332, Groenewegen, Meta (1940-1945).

Inv.nr. 1502, Valk, Felix (1943-1945).

Inv.nr. 1530, Munnik, Corri (1943-1945).

Inv.nr. 1907, Veldhuis, J.M. (1943-1945).

Inv.nr. 1920, Stegeman, J. (1944).

Inv.nr. 1921, Ooms, T. (1940-1945).

Inv.nr. 2033, Timmerman, R.A. (1942-1943).

Inv.nr. 2055, Verbeek, F. (1944-1945).

Inv.nr. 2069, Nieuwenhuis, P. (1944-1945).

Inv.nr. 2070, Ouden, R. den (1944-1945).

Inv.nr. 2072, Wegman, H. (1945).

Inv.nr. 2114, Putten, Herman van (1940-1941, 1944-1945).

Literatuur:

Baggerman, Arianne & Dekker, Rudolf, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen.’ Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1:4 (2004) 3-22.

Baggerman, Arianne & Dekker, Rudolf, *De wondere wereld van Otto van Eck. Een cultuurgeschiedenis van de Bataafse Revolutie* (Amsterdam 2009).

Boom van der, Bart, *‘Wij weten niets van hun lot’: gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

Chapdelaine, Robin, ‘Little voices. The importance of limitations in children’s histories’, *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1296-1299.

Ferrière de la, Alexis Artaud, ‘The voice of the innocent: propaganda and childhood testimonies of war’, *History of Education* 43:1 (2014) 105-123.

- Gleason, Mona, 'Avoiding the agency trap: caveats for historians of children, youth, and education', *History of Education* 45:4 (2016) 446-459.
- Gleason, Mona, "'Children obviously don't make history". Historical significance and children's modalities of power', *The Journal of the History of Childhood and Youth* 16:3 (2023) 343-360.
- Hämmerle, Christa & Evans, Andrew, 'Diaries' in: Miriam Dobson en Benjamin Ziemann (reds.) *Reading primary sources. The interpretation of texts from nineteenth and twentieth century history* (2009) 141-158.
- Hellbeck, Jochen, 'The diary between literature and history. A historian's critical response', *The Russian Review* 63:4 (2004) 621-629.
- Maza, Sarah, 'The kids aren't all right. Historians and the problem of childhood', *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1261-1285.
- Milanich, Nara, 'Comment on Sarah Maza's "The kids aren't all right"', *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1293-1295.
- Mintz, Steven, 'Children's History Matters', *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1286-1292.
- Morina, Christina & Thijs, Krijn, 'Introduction' in: idem (reds.) *Probing the limits of categorization. The bystander in Holocaust history* (Oxford 2018), 1-12.
- Pande, Ishta, 'Is the history of childhood ready for the world? A response to "The kids aren't all right"', *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1300-1305.
- Puechguirbal, Nadine, 'Women and children: deconstructing a paradigm', *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations* 5:1 (2005) 5-16.
- Sandin, Bengt, 'History of children and childhood. Being and becoming, dependent and independent', *The American Historical Review* 125:4 (2020) 1306-1316.
- Seijs, Ben, *De razzia van Rotterdam, 10-11 november 1944* (Amsterdam 1951).
- Siertsma, Bettine, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (Amsterdam 2007).
- Thijs, Krijn, 'Ordinary, ignorant and noninvolved? The figure of the bystander in Dutch research and controversy', in: Christina Morina & Krijn Thijs (reds.) *Probing the limits of categorization. The bystander in Holocaust history* (Oxford 2018) 247-265.

Bijlagen:

Tabel 1: Overzichtstabel dagboekselectie

Naam	Leeftijd bij start dagboek	Woonplaats	Gender	Schrijfperiode	Omvang
A. Iedema	15	Leeuwarden	Jongen	1942-1943	192
Anoniem	14-17	Voorburg	Meisje	1941-1942	26
Truus Ooms	13	Muiden	Meisje	1940-1945	142
Meta Groenewegen	16	Hilversum	Meisje	1940-1945	ca. 150-200
Felix Valk	14	Arnhem	Jongen	1943-1945	156
Corri Munnik	11	Delft	Meisje	1943-1945 (door tot 1949)	ca. 60
Hans Veldhuis	13	Deventer	Jongen	1943-1945	ca. 550
Jan Stegeman	17	Deventer	Jongen	1944	22
Ronald Timmerman	15	Utrecht	Jongen	1942-1943	75
Hendrika Wegman	16	Den Haag	Meisje	1945	120
Rietje Den Ouden	12	Boskoop	Meisje	1944-1945	180
Herman van Putten	13	Rotterdam	Jongen	1940-1941, 1944-1945	150
Freek Verbeek	17	Rotterdam	Jongen	1944-1945	44
Pim Nieuwenhuis	17	Den Haag	Jongen	1944-1945	ca. 100
Sidney van den Bergh	13	Wassenaar	Jongen	1943-1944	ca. 240

Tabel 2: Overzichtstabel aspecten dagboeken

Naam	Vorm	Vertelwijze	Thema/onderwerpen
A. Iedema	Schriften (geprinte scans, niet digitaal)	Vertellende ik/wij	School, politiek, omstandigheden onder bezetting
Anoniem	Schriften (digitaal)	Vertellende ik/wij	Jeugdstorm , familie
Truus Ooms	Hardcover schrijfboekje	Belevende ik/wij – praat tegen het dagboek	Familie (ruzie), school, levensverhaal
Meta Groenewegen	Schriften	Vertellende ik/wij	Jodenvervolging, onderdrukking, familie
Felix Valk	Hardcover schrijfboekje (digitaal)	Vertellende ik/wij, verslaglegging	School, dagelijks leven, vliegtuigen, lokale oorlog
Corri Munnik	Schrift	Vertellende ik/wij	Familie, school
Hans Veldhuis	Schrift (digitaal)	Neutraal/zakelijk, verslaglegging	Internationale oorlogshandelingen
Jan Stegeman	Hardcover schrijfboekje (digitaal)	Vertellende ik/wij	Atletiek, dagelijks leven
Ronald Timmerman	Schoolschrift	Vertellende ik/wij, verslaglegging	School, oorlogshandelingen, onderdrukking, ‘historische gebeurtenissen’

Hendrika Wegman	Zakagenda (digitaal)	Personale verteller	Hongerwinter, familie
Rietje Den Ouden	Hardcover schrijfboekje	Vertellende ik/wij	School, familie, hongerwinter
Herman van Putten	Hardcover schrijfboekje (digitaal)	Vertellende ik/wij	Arbeitseinsatz, onderduik
Freek Verbeek	Hardcover schrijfboekje (digitaal)	Vertellende ik/wij	Arbeitseinsatz
Pim Nieuwenhuis	Schrift en hardcover schrijfboek (gescand)	Vertellende ik/wij	Hongerwinter, Arbeitseinsatz
Sidney van den Bergh	Schrift (digitaal)	Vertellende ik/wij, verslaglegging	Lokale oorlogshandelingen